

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Н.ИСАНОВ ат. КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ, ТРАНСПОРТ
ЖАНА АРХИТЕКТУРА УНИВЕРСИТЕТИ**

Б.Н. ЕЛЬЦИН ат. КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д. 05.17.653 Диссертациялык кеңеши

УДК 72:711.167:711.435 (575.2)(043.3)

Кол жазма укугунда

ИСКЕНДЕРОВ УЛАНБЕК ЖОЛДОШБЕКОВИЧ

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУНДАГЫ ЧАКАН
ШААРЛАРДЫН АРХИТЕКТУРАЛЫК-ШААР КУРУУ
ӨНҮГҮҮСҮ**

Адистиги **05.23.20** – Архитектуранын тарыхы жана теориясы, тарыхый-
архитектуралык мурастарды реставрациялоо жана реконструкциялоо

Архитектуранын кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын
АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2019

Диссертациялык иш Бишкек шаарындагы Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин (КМКТАУ) «Архитектура» кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчиси:

ӨМҮРАЛИЕВ Дүйшөнбек Жунушович, Эл аралык Чыгыш өлкөлөрүнүн архитектурасы академиясынын академиги, архитектуранын доктору, профессор

Расмий оппоненттер:

КОРНИЛОВА Алла Александровна, архитектуранын доктору, С. Сейфуллин ат. Казах агротехникалык университетинин профессору

ПОМОРОВ Сергей Борисович, архитектуранын доктору, И. И. Ползунов ат. Алтай мамлекеттик техникалык университетинин ЖБ ФМБББ архитектура жана дизайн институтунун директору, профессору

Жетектөөчү уюм:

Казах башкы архитектуралык-курулуш академиясы, Алматы ш., КР;

Диссертациялык ишти коргоо 2019-ж. «28 » июнда саат 14 – 00дө Б.Н. Ельцин ат. Кыргыз-Орус Славян университетинин жана Н. Исанов ат. Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин Д 05.17.653 диссертациялык кеңешинин отурумунда, дареги: 720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Анкара көч. 2 «а» өтөт. тел.: (996-312) 449 571; (996-312) 631 877; e-mail: arh@krsu.edu.kg; fadis@krsu.edu.kg; сайт: <https://krsu.edu.kg>

Диссертация менен Б.Н. Ельцин ат. Кыргыз-Орус Славян университетинин китепканасында www.lib.krsu.edu.kg жана Н. Исанов ат. Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин китепканасында <http://ksucta.kg/ru> таанышууга болот.

Автореферат 2019-ж. «28» майында таркатылган.

Д05.17.563

диссертациялык

кеңештин окумуштуу

катчысы, арх.к., доцент

Тургумбекова Э. З.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Эгемендүүлүккө ээ болуу жана аны менен тыгыз байланышкан саясий, экономикалык жана социалдык-маданий тармактардагы өзгөрүүлөр Кыргыз Республикасынын чакан шаарларынын архитектуралык келбетине алгылыктуу даражада чагылдырылган. Чакан шаарлардын архитектуралык-шаар куруу келбети элдин архитектурасынын тарыхый жана заманбап абалынын өзгөчөлүгүн чагылдырат жана анын улуттук сыймыгынын бир бөлүгүн түзүү менен өлкөнүн эстетикалык-маданий жетишүүсүнүн маанилүү бөлүгүн түзөт. Заманбап коомдун турмушундагы шаарлардын алгылыктуу ролун эске алуу менен ата мекендик архитектураны өнүктүрүүдө чакан шаарлардын архитектурасын социалдык кайра жайгаштыруу боюнча чаралар мааниге ээ. Жаңы коомду түзүүнүн шартында коомдук жашоонун топтолгон орду жана адамдардын ишмердүүлүктөрүнүн ар түрдүү формалары катарында архитектуралык-социалдык инфракурам жана чакан шаарлардын ролу ырааттуу өсө баштайт. Чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик функциясынын ар түрдүүлүгү коомдук-маданий борборлор, эс алуу-агартуучу, соода-көңүл ачуучу, соода-өнөр-жай жана башка мекемелер тарабынан ишке ашырылышында мерчемдөөгө жана курууда жаңы архитектуралык-композициондук талаптарды сунуштоодо. Жаңы социалдык-экономикалык шарттарда чакан шаарларды илимий-теоретикалык жактан ой-жүгүртүп түзүү процессинде жана өнүктүрүүдө өзгөчө мамиле керек.

Берилген диссертацияда чакан шаарлардын архитектурасынын территориялык-мейкиндик өсүүсү (баш аламан өздөштүрүү, территориялык-мейкиндик уюштурулушу ж.б.), архитектуралык-мейкиндик байланыштардын өнүкпөгөндүгү, социалдык инфракурам менен камсыздалбагандыгы, көркөм-эстетикалык, архитектуралык-композициондук аспектилер (архитектуралык келбет), архитектуралык-шаар куруу (чакан шаарлардын генпланынын жоктугу, архитектуралык кызматтардын толук кандуу иш алып баруусу, шаарлардын архитектурасын өнүктүрүү боюнча программанын жоктугу) көйгөйлөрү каралган.

Заманбап архитектуралык долбоорлоодо алдыңкы планга чакан шаарлардын архитектуралык-композициондук сапатын байытууга багытталган этномейкиндиктүү моделдөөнүн көйгөйлөрү чыгууда.

Архитектуралык долбоорлоонун усулун жакшыртуу үчүн архитектуралык-мейкиндик анализинин принциптерин, усулдарын, ыкмаларын, каражаттарын, критерийлерин кайрадан карап чыгуу зарыл.

Кыргызстандын түштүк регионунун чакан шаарларын өнүктүрүү көйгөйлөрүн изилдөөдө иш жүзүндө жетишээрлик көңүл бурулган эмес, андыктан архитектуралык илимде азыркы учурга чейин жетишээрлик даражада көпчүлүк көйгөйлөр чагылдырылган эмес.

Учурда архитектуралык билим берүү жана архитектуралык-шаар куруу ишмердүүлүгүн башкаруу системасы теоретикалык-методологиялык архитектуралык принцибинин негизинде иштелип чыгууда, компьютердик

технологияларды колдонууда, архитектуралык божомолдоонун жаңы усулдарын киргизүүдө жаңы ыкмаларды талап кылат. Азыркы этапта бул көйгөйлөрдүн көпчүлүгүн архитектуралык-шаар куруу теориясыз чечүү мүмкүн эмес, бул болсо чакан шаарларды туруктуу территориалдык-пландоо жана архитектуралык-мейкиндик өнүктүрүүдө илимий негизделген ыкмаларды жакшыртуу жана кеңейтүү зарыл экендигин билдирет.

Изилденип жаткан илимий изилдөө азыркы заманда мындан ары да терең кароону талап кылат жана мындайча архитектуралык-шаар курууну өнүктүрүүнү максаттуу жана мүмкүн экендигин белгилейт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор), негизги илимий-изилдөө иштер менен байланышы. Диссертациянын темасы актуалдуу илимий-практикалык жана мамлекеттик багыттарга дал келет жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-жылдын 31-марттагы №194 «2018–2022-ж.ж. аралыгында Кыргыз Республикасындагы регионалдык саясаттын концепциялары» тууралуу токтому тартылган. «2013–2017-ж. аралыгында Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын негизинде илимди өнүктүрүү жана изилдөөнүн приоритеттүү областары» - Жаратылыш ресурстарын рационалдуу колдонуу багыт боюнча; 9.03.2017-ж. №ДН 6 «Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык-божомолдоо моделин иштеп чыгуу» (КР ББЖИМ) - жаш окумуштуулар үчүн илимий-изилдөөчү атайын программа (грант);

Иш Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин (КМКТАУ) «Архитектура» кафедрасынын илимий багытынын алкагында «2010-2020-ж.ж. аралыгында Кыргызстандын архитектурасын жана шаар куруусун өнүктүрүүнүн тенденциялары» мамбюджеттик илимий-изилдөө темасын түздөн-түз ишке ашыруу менен аткарылган.

Диссертациянын максаты – динамикалуу архитектуралык-мейкиндик моделдөөнүн усулун аныктоо менен Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды кайрадан өзгөртүү принциптерин теоретикалык негиздөө.

Максаттарга жетүү үчүн диссертант тарабынан төмөндөгү маселелер коюлган:

- чакан шаарларды долбоорлоонун жана изилдөөнүн чет элдик жана ата мекендик тажрыйбасына анализ жүргүзүү;

- улуттук салттардын укумдан-тукумга улануусун эске алуучу, шаарлардын курамын түзүүнүн келечек тенденцияларын аныктоочу архитектуралык-мейкиндик анализинин жаңы ыкмаларын аныктоо;

- архитектуралык-мейкиндик курамын өнүктүрүү концепциясын, чакан шаарлардын комфорттуулук жана көп функционалдуулук шарттарын түзүүчү моделдөөнүн, божомолдоонун ыкмаларын иштеп чыгуу;

- изилденүүчү шаарлардын архитектурасынын этно-регионалдык өзгөчөлүктөрүн колдонуу менен чакан шаарлардын эксперименталдык жана божомолдоо моделдерин аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы:

- Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларын территориялык-мейкиндик өнүктүрүүнүн тарыхый этаптары аныкталган;
- чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик анализинин усулдары иштелип чыккан;
- чакан шаарлардын мейкиндик курамын өнүктүрүүнүн динамикалык модели иштелип чыккан;
- Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларын архитектуралык-мейкиндик өнүктүрүүнүн концепциялары түзүлгөн.

Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү:

- архитектуралык-мейкиндик өнүгүүнү мындан ары өнүктүрүү үчүн илимий-практикалык жана долбоорлук негиз кызмат аткаруучу 16 чакан шаарлардын, 8 райондук борборлордун жана 6 ири айылдардын таяныч пландарынын схемасы түзүлгөн;
- генпландарды иштеп чыгуу үчүн архитектуралык-шаар куруу ишмердүүлүгүн жакшыртууда изилдөөнүн жыйынтыктарын практикалык колдонуу мүмкүнчүлүгү;
- иштелип чыккан архитектуралык божомолдоо моделдери Кыргызстандын башка чакан шаарларын долбоорлоодо колдонулушу мүмкүн;
- Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларынын мисалында архитектуралык-мейкиндик уюштуруунун иштелип чыккан теоретикалык негиздери «Архитектура» багыты боюнча бакалаврларды жана магистрлерди даярдоодо окуу процессинде колдонулат.

Коргоого коюлуп жаткан диссертациянын негизги жоболору:

1. Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларын архитектуралык-мейкиндик өнүктүрүүнүн этабы.
2. Чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик курамынын анализинин усулдары.
3. Чакан шаарларды архитектуралык-мейкиндик өнүктүрүүнүн божомолдоо концептуалдык моделдери (Кочкор-Ата, Исфана, Гүлчө ж.б.).

Издөнүүчүнүн жеке салымы: изилдөөнүн 30 ашуун объекттерин накталай изилдөө менен тастыкталат – Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлар, райондук борборлор, ири айылдар, алардын архитектуралык-мейкиндик мүнөздөмөлөрүн анализдөөнүн графоаналитикалык усулу, эксперименталдык долбоордук сунуштар, ошондой эле чакан шаарлардын көйгөйлөрү боюнча макалаларды басып чыгаруу менен схемалар жана пландар түзүлгөн. Берилген изилдөөнүн илимий жыйынтыктары изденүүчү тараптан жеке иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын сынап көрүү. Диссертациянын негизги жоболору 2010-ж.дан 2018-ж.га чейин «Архитектура» кафедрасынын илими-изилдөө отчетторуна киргизилген.

Илимий иштин жыйынтыктары эл аралык форумдарда, илимий-практикалык конференцияларда, көргөзмөлөрдө, мастер-класстарда ж.б. экспозициялык-көргөзмө материал катарында колдонулган:

– «Илимдин, инновациялардын жана билим берүүнүн интеграциясы» Республикалык жаш окумуштуулардын жана студенттердин илимий-практикалык конференциясында (Бишкек ш., 2010-ж.);

– «Жаш илимпоз» эл аралык илимий форумунда (КР ПБА 2011);

– «Билим берүүдөгү маалыматтык жана инновациялык технологиялар: абалы, көйгөйлөрү жана келечектери» Эл аралык илимий-практикалык конференциясында (КМКТАУ, 2012-ж.);

– «Борбордук Азиянын жаңы архитектуралык келбети» Эл аралык илимий-практикалык конференциясында (1990–2012-жж.);

– КМШ катышуучу-өлкөлөрүнүн жаш архитекторлорунун эл аралык мастер-классында (Могилёв ш., Беларусь Республикасы, 2013-ж.);

– «Тажикстан Республикасындагы архитектурадагы, курулуштагы жана билим берүүдөгү заманбап тенденциялары» Эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Душанбе ш., Тажикстан 2014-ж.);

– Глобалдык интеграциянын шартында Казахстандын архитектурасы жана курулушу» Эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Алматы ш., Казахстан Республикасы, 2015-ж.);

– Россия-Кыргыз техникалык университеттердин консорциумунун катышуучу-жогдорунун жаш окумуштууларынын эл аралык форумунда (Булан-Соготтү, Ысык-Көл областы, 2017-ж.);

– «Борбордук Азия: Кыргызстандын заманбап архитектурасы» Кыргызстандагы жогорку архитектуралык билим берүүнүн 50 жылдыгына арналган Эл аралык илимий-архитектуралык конференциясында (Бишкек ш., КМКТАУ, 2017-ж.);

– Автордун илимий иштелмелери окуу процессинде, дипломдук долбоорлорду аткарууда, бүтүрүүчү квалификациялык иштерде колдонулган.

Иштин жыйынтыктары илимий-изилдөө отчетунда колдонулган: «Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык-божомолдоо моделин иштеп чыгуу» Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги № 6, 10.04.2017-ж. (Илимдер академиясы, 2018-ж.).

Диссертациянын негизги жыйынтыктарынын басылмаларда толук чагылдырылышы: Илимий иштин негизи бөлүктөрү жана изилдөөнүн жыйынтыктары изденүүчү тараптан ИЦРИ кирүүчү илимий басылмаларда 14 макалалары, анын ичинен 8 атайылаштырылган илимий басылмаларда, 2 КР ЖАК алдыңкы рецензирленген илимий журналдарда жана басылмаларда, 4 конференциялардын тезистеринде жана материалдарында басылып чыккан, басылмалар боюнча топтолгон баллдарынын жалпы суммасы 227 түзөт.

Диссертациянын курамы жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, 3 главадан, корутундудан, 120 аталыштан турган колдонулган адабияттардын тизмесинен, 5 тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 180 бет, анын ичинде: 130 негизги тексттен, 35 бет сүрөттөр, таблицалар, 10 адабияттардын тизмеси, 5 бет тиркемени түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Изилдөөнүн обзордук анализи жана чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик курамын өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү» аталыштагы биринчи главада шаарларды өнүктүрүүнүн жана түптөөнүн көйгөйлөрүнө философдордун, тарыхчылардын, социологдордун, археологдордун, архитекторлордун, маданият таануучулардын жана башка сабактар аралык курамдардын көн сандагы эмгектери арналган. Чакан шаарлардын мейкиндиги – көп катмарлуу түзүлүш, анда ар түрдүү доордун жана мезгилдердин белгилери сакталып калган. Ал эми архитектура – белгилүү тарыхый окуяларды алып жүрүүчү. Шаардын негизделиши – мамлекеттин тигил же бул тарыхый этаптарында социалдык – экономикалык, административдик – саясий, аскердик – стратегиялык, руханий – маданий, илимий – инновациялык умтулууларынын өнүгүүсү жана ишке ашырылышы.

Архитектуранын жана шаар куруунун теоретикалык-методологиялык изилдөө көйгөйлөрүнө жана жыйынтыктарын баалоого төмөндөгү авторлордун эмгектери арналган: Корбюзье, К. Танге, И. Груза, Ф. Л., Райта, Н. А., Ладовского, Н. А., Милютин, В. Авдотьина, Давидовича, А. Гутнова, А. Крашенинникова, Г. Лаппо, Л. Лежава, И. Смоляра, И. Фомина, Б. Ионаса, И. Груза, Г. Малояна, В. Сосновского, Н. Русакова, Т. Саваренской, З. Яргинной, В. Лаврова, А. В. Рябушина, П. Мерлена, А. Э. Гутнова.

Шаарлардын архитектуралык генезисинин тарыхый-археологиялык көйгөйлөрүн изилдеген авторлор: А. Н. Бернштам, Ю. А. Заднепровский, А. К. Кибиров, П. Н. Кожемяко, В. В. Бартольд, К. И. Антипина, Д. Ю. Баруздин, Г. А. Брыкина, В. Е. Нусов, А. Анарбаева, В. Л. Воронина, С. П. Толстова, Б. А. Литвинский, Г. А. Пугаченкова, В. М. Массон ж.б.

Чакан шаарларды өнүктүрүүнүн социалдык-экономикалык көйгөйлөрү тууралуу төмөндөгү автордун эмгектери бар: Б. С., Хорева, Бутузова В. П. Лунева Н. А., Маркова Е. М., Тяпкина А., Горина Н., Алексеева Т. И., Занадворова В. С., Ракитского Б., С. А. Баканова, Р. У. Такиуллина, Е. Э. Вельская, Г. Ф. Токунова, В. Ю. Ершова, Л. В. Макушенко, М. К. Файзуллин, Д. В. Рудской, Ж. Б. Балдандоржиева, Г. Э. Чыныкеева. Г. С. Жумашова, А. А. Карашева ж.б.

Архитектуранын жана шаар куруунун ар түрдүү аспекттери төмөндөгү авторлордун эмгектеринде каралган: М. А. Юсупова, Б. С. Поморова, А. А. Корниловой, Г. Абдрасиловой, А. Абилова, Р. С. Мукимова, Ш. Д. Аскарова, М. В. Холиной, Н. Аужанова ж.б.

Чакан шаарлардын экологиялык көйгөйлөрүн изилдегендер: Озерова В. В., Арсеньев К. И., Баранский Н. Н.

Республиканын шаарларынын архитектуралык жана шаар куруу курамын долбоорлоо жана моделдөөнүн өзүнчө суроолорун чагылдырган авторлор: И. Д. Кадырбекова, Д. Д. Өмүралиев, В. И. Литвинова, У. Д. Үсөнов, Б. А. Сарымсакова, И. В. Тонкой, Д. С. Табышалиева, Ю. Н. Смирнов, Р. М. Муксинов, Д. Д. Иманкулов, Т. С. Кенешов, А. М. Насрединова, О. В. Воличенко, Т. А. Филатова, У. Б. Ташкулов ж.б.

Жогоруда аты аталган окумуштуулардын эмгектерин изилдөө автор тарабынан тандалып алынган багыттын – Чакан шаарлардын архитектуралык-шаар курууну өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүн аныктоого мүмкүндүк берди. Бирок бул изилдөөчүлөрдүн эмгектери Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык-шаар куруусун (КТРАШКӨ) өнүктүрүү суроосу караган эмес. Жалпысынан КТРАШКӨнүн конкреттүү багытына жана чечүү маселесине арналган иштер аз.

Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын эволюциясынын тарыхый өбөлгөлөрү. Кыргызстандын түштүк региону өзүнчө обочолонгон аймактардан турат (тоолу жана тоо этектүү). Түштүк-батыш Фергана өзгөчө бир тоолуу аймакты билдирет (учурдагы Лейлек жана Баткен райондору), түштүк тарабынан бийик тоолуу аймак жайгашкан, ал эми түндүгүнөн бири-биринен өзүнчө бөлүнгөн кең тоолор аралык ойдуңдардан түзүлгөн тоо кыркалары созулган. Мындай табигый-географиялык шарттар (ландшафт, климат, жаратылыштык өзгөчөлүктөрү) калкты жайгаштыруу орундарынын курамында түз чагылдырылды жана адамдардын чарбалык ишмердүүлүктөрүнүн формасын жана тибин объективдүү аныктады.

Түштүк шаарларды өнүктүрүүнүн тарыхый этаптары мезгил-мезгили менен ырааттуу өзгөргөн, ал архитектурада, шаар курууда чагылдырылган. Шаарлардын эволюциясы 7 этаптарда өткөн. Эрте орто кылымда шаардын модели жалпысынан Борбордук Азиянын эрте орто кылымдагы шаарлары менен окшош түспөлдө түзүлгөн, бирок олуттуу өзгөчөлүктөргө ээ болгон, алар сырткы шаардык аймактарында (дубалдын узундугу) жана генезис стадиясында байкалган. Караханиддер доорунда шаар куруу мусулмандык концепциялар менен толукталган, анда борбордун архитектуралык ансамбли өзгөчө даана байкалган. Эрте орто кылымдын алгачкы этаптардагы жетишкендиктер жоготулган. Кокон хандыгынын колонизациялоо мезгилинде, айрыкча түштүк региондо «чептер» пайда болгон, алардын ичинен бүгүнкү күнгө чейин жакшы сакталып калган мисалдардын бири болуп Дароот-Коргон архитектуралык-шаар куруу комплекси эсептелет.

Кыргыздар Россия империясынын түзүмүнө киргенден кийин уезддик шаарларды куруу түндүктө да, ошондой эле түштүктө башталган. Совет бийлигинин орношу менен Кыргызстандын шаарларынын архитектурасы кескин өзгөргөн, айрыкча областтык башкаруудагы шаарларда байкалган.

Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн заманбап көйгөйлөрү.

Бул бөлүмчөдө эгемендүүлүккө ээ болгонго 27 жыл өтсө да түштүк региондогу чакан шаарлардын архитектурасынын көйгөйлөрү иш жүзүндө чечилбегендиги белгиленет. 2018-ж. 31 шаар бар, анын ичинен 2 – Бишкек, Ош борбордук макамга ээ экендиги белгилүү. Заманбап шаарлардын көп бөлүгү түштүк региондо жайгашкан, аларды саны 18, булардын ичинен 2000-2012-ж.ж. аралыгында 8 жаңы шаар макамына ээ болгон (Айдаркен, Баткен, Исфана, Кадам-Жай, Кербен, Токтогул, Кочкор-Ата, Ноокат).

Кыргызстандын түштүк регионунда чакан шаарларды өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүн ата мекендик изилдөөчүлөр география, этнография, антропология,

маданият таануу көз-карашынан төмөндөгү окумуштуулар изилдешкен: А. Г. Низамиев «Туризм - Кыргызстандын түштүгүндөгү чакан шаарларды сактап калуу жана өнүктүрүүнүн фактору катарында», Г. Э. Чыныкеева «Заманбап учурдагы Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык процесстер (Жалал-Абад областындагы этносоциологиялык изилдөөлөрдүн негизинде)», Г. С. Жумашова «Кыргызстандагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү», Г. А. Момошева, Ж. Т. Шерматова, Ф. М. Давлатова «Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлар: типология, өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү». Ошону менен катар азыркыга чейин Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн заманбап көйгөйлөрү тууралуу конкретүү маалыматтарды камтыган архитектура жана шаар куруу багыттары боюнча атайын изилдөөлөр жок. Анализ көрсөткөндөй, чакан шаарларды өнүктүрүү боюнча изилдөөлөрдүн көпчүлүгү тектеш илимдердин областында, теоретикалык-методологиялык мамиледе архитектуралык-шаар курууну өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүн козгобой эле жүргүзүлгөн.

Республикадагы чакан шаарларды өнүктүрүүдө алгылыктуу салымдар менен катар жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн кемчилиги деп төмөндөгүлөр: биринчиден, өлкөнүн тарыхый жана заманбап маданий-эстетикалык потенциалын шайкеш колдонууга багытталган этно-регионалдык мамиле, экинчиден, көйгөйдүн анализи жана илимий божомолдоо совет мезгилинин чакан шаарларына жүргүзүлгөндүгүн белгилей кетүү керек.

Кыргызстандын түштүк регионунун архитектурасынын жана шаар куруусунун заманбап абалынын анализи төмөндөгүдөй көйгөйлөрдү аныктады:

– Социалдык-экономикалык көйгөйлөр: калктын киши башына болгон кирешенин төмөндүгү, көпчүлүк жашоочуларды иш менен камсыздоочу ири ишканалардын иштебей калышы чакан шаарларда жана шаар тибиндеги айылдарда татаал кырдаалдын түзүлүшү байкалат. Иштин жоктугу көпчүлүк тургундарды башка жакка иштеп кетүүгө мажбурлайт, ал эми жергиликтүү бюджеттин жетиштүү эмес каржыланышы шаардык инфракурамды тийиштүү абалда кармоого мүмкүндүк бербейт.

– Социалдык-тейлөө көйгөйлөрү: тиричилик жана медициналык тейлөөнүн төмөн деңгээли, каржылык кызматтарга, коммуникацияларга, маалыматтарга мүмкүнчүлүктөрдүн чектелгендиги ж.б. Каражаттардын тартыштыгы, шаардык бюджеттин аздыгы, ири борборлордон жана транспорттук магистралдардан алыстыгы жайгаштыруу деңгээли, жашоонун сапаты, айрыкча иш менен камсыздоо көйгөйү боюнча артта калуунун себеби болгон.

– Экологиялык: чакан шаарларда санитардык-гигиеналык жашоо шарттары начарлоо жүрүп жатат, жашыл бактардын кыйылышы менен экологиялык каркастын өнүкпөгөндүгү байкалууда, шаардык парктардын түзүлүшү жана эксплуатацияланышы кыйроодо.

– Шаар куруу: генералдык жана таяныч пландардын жоктугу, шаарларды, чакан шаарларды, ири айылдарды өнүктүрүүнүн концепциялары жок экендиги,

шаар куруу тармагында, шаардык башкарууда компетенттүү адистердин жоктугу байкалууда ж.б..

– Архитектуралык-композициондук: чакан шаарлардын көрксүздүгү, чакан шаарлардын, шаар тибиндеги айылдардын архитектуралык ансамблдеринин, комплекстеринин, архитектуралык инфракурамынын өнүкпөгөндүгү белгиленүүдө. Региондордо архитектуралык-шаар куруу башкармалыктары солгун иштөөдө, чакан шаарлардын эстетикалык сапаттары начарлоодо ж.б.

– Кыргызстандын түштүк региондогу жаңы чакан шаарлары боюнча атайын архитектуралык-шаар куруу документтердин жоктугу шаардык курамды түзүүнүн божомолун иштеп чыгууда техникалык, транспорттук, территориялык өзгөчөлүктөрдү эске алууга мүмкүндүк бербейт. Архитектуралык-шаар куруу концептуалдык модели гана Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды ийгиликтүү өнүктүрүүнүн багыты боло алмакчы.

Шаарларды мейкиндик өнүктүрүүнүн архитектуралык-инновациялык изденүүлөрү.

Өнүктүрүүнүн эскирген формаларын жоюу максатында чакан шаарлардын көп функционалдуулугун жана божомолдуу архитектуралык келбеттин теоретикалык-долбоорлоосун көрүү маселесин чечүүчү жаңы архитектуралык-инновациялык усулдар сунушталган.

Архитектуралык-шаар куруу ансамблдеринин комплекстерин, окуу-илимий, маалыматтык-билим берүү, маданий мекемелерди түзүү архитектуралык – инновациялык багыттар боюнча чакан шаарлардын мейкиндигин байытышы керек: жаштар борборлорун, этномаданий борборлорун, бизнес-борборлорун уюштуруу менен катар маданий-көңүл ачуу парктарын ачуу ишке ашырлышы керек. Ар бир шаардын келбетин өзгөчөлөштүрүү керек экендигин аларга жүргүзүлгөн обзордук анализи аныктады.

Жүргүзүлгөн анализди карап чыгуунун жана адабий, практикалык материалдарды жалпылоонун негизинде изилденип жаткан көйгөйгө карата төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Ата мекендик жана чет элдик тажрыйбанын теориясына жана практикасына жүргүзүлгөн анализдин негизинде чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндигин өнүктүрүүнүн жалпы этаптары аныкталган.

2. Өнүктүрүүнүн заманбап моделинин платформасы катарында жети этаптардан турган Кыргызстандын түштүк региондогу чакан шаарлардын эволюциясынын тарыхый өбөлгөлөрү аныкталган.

- *Байыркы модель*
- *Эрте орто кылымдагы модель*
- *Өнүккөн ортокылымдагы шаардын модели*
- *Колониялык мезгилдеги шаарлардын модели*
- *Совет мезгилиндеги чакан шаардын модели*
- *Постсоветтик мезгилдеги чакан шаардын модели*
- *Эгемен мезгилдеги чакан шаардын модели*

3. Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын территориясындагы жаратылыш шарттар жана спецификалуу регионалдык өзгөчөлүктөр байыркы маезгилдерден тартып өзгөчө архитектуралык мейкиндиктердин түзүлүшүнө түрткү болгон.

4. Заманбап территориалдык-мейкиндикти өнүктүрүү, социалдык-инфракурамдык камсыздоо, архитектуралык-композициондук аспекттер көйгөйлөрү аныкталган.

5. Чакан шаарлардын базасында этнорегионалдык өзгөчөлүктөрдү жана башка объективдүү факторлорду эске алуу менен архитектуралык-мейкиндик уюштуруунун гипотезасы илимий негизделген.

6. Изилдөөнүн инновациялык усулдары, долбоорлору Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн жана моделдөөнүн жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачышы керек. **«Архитектуралык-мейкиндик курамдын объекти, предмети жана анализдөөнүн усулу» аталыштагы экинчи глава** архитектуралык-мейкиндик анализи изилдөө методдорунун бири катарында, долбоорлоо алдындагы даярдыктын, божомолдоонун, жалпысынан XX кылымда түзүлгөн. Архитектуралык-мейкиндик анализдин башталгыч этабынын түптөлүшү XIX кылымдын экинчи жарымында архитектуралык-шаар куруу объекттеринде топтолгон билимдер менен байланышкан.

Алгачкы сүрөттөөнү топтоо, андан соң кандайдар бир деңгээлден архитектуралык-пландоо жана көлөмдүк-мейкиндик объекттердин, ошондой эле архитекторлор тарабынан көчөлөрдүн, аянттардын, шаардык борборлордун, турак-жай райондордун, шаарлардын, жайгаштыруу системасынын, чакан калк жайгашкан орундардын өзгөчөлүктөрү тууралуу теоретикалык билимдердин изилдениши «архитектуралык-шаар куруу маселелерди чечүүнүн моделин» иштеп чыгуу үчүн жана архитектуралык-мейкиндик процесстерди өнүктүрүүнүн келечектүү жолдорун сунуштоого мүмкүндүк берди.

Чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик анализинин методологияларын жана усулдарын иштеп чыгуу. Архитектуралык объекттердин мейкиндик-пландоо жана функционалдык мыйзамдуулуктары аныкталган, бул болсо долбоорлук практиканын негизи катарында принциптердин же үлгүлүү моделдерди түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн өзөгүн түзгөн. XX кылымдын биринчи жарымында архитектуралык теориянын эң чоң жетишкендиги болуп бир катар бирдиктүү архитектуралык-шаар куруу түшүнүктөр аныкталган: транспорттук курам, курулуштардын жыштыгы, шаарлардын архитектурасы жана жаңы шаарларды долбоорлоонун оригиналдуу концепциялары (саптуу шаарлар, компакттуу шаарлар ж.б.). Архитектуралык теорияны өнүктүрүүнүн баштапкы этабында мурдагы сандык басымдуулуктан айырмаланып, мейкиндик кубулуштардын анализинде андан ары сапаттык мүнөздөмөлөрдү көбүрөөк колдонуу тенденциясы байкалган.

Архитектуралык теорияны андан ары өнүктүрүү жана архитектуралык-мейкиндик анализдин усулдарын иштеп чыгуу шаар куруу билимдеринин илимий базасын кеңейтүүнүн жана тектеш сабактардын, социология, экономикалык география, экология, транспорт, инженердик коммуникация,

экономика, математикалык моделдөө ж.б. сыяктуу сабактардын эсебинен жүргөн. Бул илимдердин ичинен көптөгөн түшүнүктөр, терминдер архитектуранын жана шаар куруунун максаттары үчүн ыңгайлашылган. Алар архитектуралык илимдин түшүнүктүк аппаратын кеңейткен жана тереңдеткен.

Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды территориалдык – мейкиндик, социалдык – инфракурамдык, архитектуралык-композициондук өнүктүрүүнүн усулдары, ыкмалары, каражаттары.

XX кылымдын экинчи жарымынан тартып архитектуралык теория долбоорлоонун, ошондой эле изилдөөнүн методологиялык базасы катарында толук кандуу кызмат аткара баштаган (анын ичинде архитектуралык-мейкиндик анализ үчүн). Архитектуралык-мейкиндик объекттердин анализи, алардын спецификалык сапаттарын эске алуу менен бүтүн нерсени түзүмдүк бөлүктөргө бөлүү ыкмасы боюнча, ошондой эле алар үчүн колдонулуучу ыкмалардын жана каражаттардын жыйындысы катарында айырмаланышы керек. Бирок бул жерде анализдин алдыңкы принципи болуп жалпылыктан жекеликке жана тескерисинче изилдөө басымдуулук кылат. Эрежеге ылайык, архитектуралык-мейкиндик объекттерди бөлүү бир нече багыттарда жүрөт: технико-экономикалык, морфологиялык, композициондук ж.б. Мында бир имаратка карата болгон анализдөөдөн айырмасы - бардык изилдөөлөр бир эле «кесилиштин» алкагында катуу ырааттуулугу байкалган. Бул болсо архитектуралык-шаар куруу объекттердин шаардын, турак-жай райондун, коомдук борбордун ж.б. татаал сапаттык мүнөздөмөлөрү менен шартталган. Ошондуктан архитектуралык-мейкиндик объекттерди архитектуралык анализинин логикалык схемасын тандоодо архитекторлор-изилдөөчүлөрдүн алдында турган негизги алардын объективдүү мүнөздөмөлөрүнө, маселелерине жана максаттарына таянуу керек.

Эрежеге ылайык, архитектуралык-мейкиндик объекттердин комплекстүү анализинин жалпы схемасы өзүнө негизги аспекттерди камтыйт (территориалдык, инфракурамдык, композициондук), алар салыштырмалуу өз алдынча изилденет жана алардын мүнөздөмөлөрү, бүтүндүктүн элементтеринин өз ара байланышын изилдейт. Диссертацияда ушундай схемалардын бири даана каралган. Графикалык материалдарды тартуу менен архитектуралык-мейкиндик анализдин түзүмдүк элементтери кыскача берилген.

Алардын арасында чакан шаарлардын территориалдык-мейкиндик параметрлерин курууну, композициондук октордун анализин, айлана-чөйрө менен архитектуралык-пландоо курамынын өз ара байланышын, курулуштун жыштыгын аныктоону белгилей кетүү зарыл. Комплекстүү анализге өзүнчө турган имараттардын жана архитектуралык-шаар куруу объекттерден тышкары «жекечеге» ошондой эле жалпы мүнөздөр тийиштүү. Бул болсо толук түшүнүктүн – тигил да, бул да архитектуралык анализдин көп түрлөрүнүн бири.

Булардын арасындагы жалпылык окшош ыкмаларды өздөштүрүүдө эмес, алар жетишерлик болсо да, территориалдык-мейкиндик, социалдык –

инфраурамдык жана андан соң изилденип жаткан архитектуралык объект тууралуу бүтүн композициондук элестетүү берилген.

Чакан шаарлардын өзгөчөлүктөрүнүн архитектуралык –мейкиндик анализи (Кочкор-Ата, Исфана, Гүлчө, Кербен). Мындан ары үч компоненттүү анализ чакан шаарлардын классификациясынын 4 тибин аныктады. Калкы 10дон 20 миңге чейин адам жайгашкан ЧШ, калкы 20дон 30 миңге чейин адам жайгашкан ЧШ, калкы 30 миңден ашуун адам жайгашкан ЧШ. Үч компоненттүү архитектуралык-мейкиндик анализдин негизинде чакан шаардын территориалдык-мейкиндик курамынын төмөндөгүдөй ыкмасы, ЧШ социалдык инфраурамынын ыкмасы, ЧШ архитектуралык-композициондук өнүктүрүүнүн ыкмасы иштелип чыккан. Учурда маалым болгондой, Кыргызстандын түштүк регионунда 16 чакан шаарлар орун алган, алардын ичинен сегизи салыштырмалуу жаш шаарлар, б.а. 2000-жылдан кийин шаар макамына ээ болушкан (Айдаркен, Баткен, Исфана, Кадам-Жай, Кербен, Токтогул, Кочкор-Ата, Ноокат).

Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик курамынын салыштырмалуу анализи. Статистикалык – демографиялык анализ көрсөткөндөй, эң ири шаар болуп Өзгөн шаары эсептелет, калктын саны 57 миңден ашуун, бул калктын сандык көрсөткүчүнүн чакан шаар чегинен эчак эле ашкандыгын көрсөтүп турат. Экинчи орунда калктын саны боюнча Кызыл-Кыя шаары эсептелет– 52 миң. Үчүнчү – Таш-Көмүр ш. тургундардын саны–40 миңден ашуун. 13 шаар 15 миңден 30 миңге чейин калкка ээ. Калкынын саны боюнча төмөнкү чегин 10 миңден ашык эместигине карабастан Айдаркен жана Кадам-Жай шаар макамына ээ. Түштүк региондогу чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик курамынын «Критериалдык анализинин» негизинде өнүгүүнүн төмөнкүдөй критерийлери боюнча чакан шаарлардын заманбап классификациясы аныкталган:

А – өнүгүүнүн геопластикалык морфологиясы менен: Кербен, Араван, Гүлчө;

Б – аморфтук-тарыхый курам менен: Исфана, Өзгөн, Баткен, Кара-Суу, Кадам-Жай, Ноокат, Доорот-Коргон;

В – энерго-өнүктүрүүчү шаарлар: Айдаркен, Кара-Көл, Кочкор-Ата, Майлуу-Суу, Көк-Жаңгак, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр, Сүлүктү, Токтогул.

Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык-мейкиндик курамынын анализинин негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылган:

1. Аморфтук-регулярдуу курам менен өнүгүүнүн борборлоштурулган тенденциясы менен чакан шаарларды өнүктүрүүнүн заманбап мейкиндик-территориалдык өзгөчөлүктөрү аныкталган.

2. Чакан шаарлардын территориалдык-мейкиндик, социалдык-маданий жана архитектуралык-композициондук өнүгүүнүн усулдары, ыкмалары жана анализдин каражаттары иштелип чыккан.

3. Үч компоненттерден турган архитектуралык-мейкиндик анализ жүргүзүлгөн, мында Кербен, Гүлчө, Исфана чакан шаарларын түзүүнүн өзгөчөлүктөрү жана курамдык мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталган.

4. Кочкор-Ата ш. территориалдык-мейкиндик мыйзам ченемдүүлүктөрү изилденген, бул болсо регионалдык шарттарды жана чакан шаарды түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алууга, ошондой эле өнүктүрүүнүн негизги векторлорун аныктоого мүмкүндүк берди.

5. Чакан шаарларды өнүктүрүүнүн «Динамикалык моделин» аныктаган Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын курамдык-салыштыруу анализи жүргүзүлгөн.

6. Чектелген территориянын чегинде өз ара аракеттенишкен объекттердин концентрациясынын аркасында иш аткаруунун динамикасы байкалган. Адамдардын сырттан келиши, андан соң кайра кайтышы, транспорттогу жогорку деңгээлдеги жүктөмдөр, өндүрүштүн таасири, бардык жашоону камсыздоо системалары ж.б.

«Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн жана түзүүнүн архитектуралык-мейкиндик концепциялары, динамикалык модели» аталыштагы глава графоаналитикалык илимий жалпылоо усулунун негизинде Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн территориалдык-мейкиндик, социалдык-инфракурамдык, композициондук-эстетикалык өз ара байланышкан өнүгүү концепциясына арналган.

«Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн динамикалык модели». Шаардык жашоонун ар тараптуу өсүү интеграциясынын шартында чакан шаардын мейкиндик курамын моделдөөнүн негизин аны салттуу кызматтык аймактарга бөлгөнгө караганда ийкемдүү принцип менен түзүш керек. Бул болсо территориалдык-мейкиндик курамдын элементтеринин дифференциациясы ишмердүүлүктүн тигил же бул территориясында басымдуулук кылуунун негизинде өтпөйт, ал шаардык жашоо процесстеринин универсалдуу, жалпыланган мүнөздөмөлөрүнөн чыгыш керек экендигин билдирет. Территориалдык өсүү боюнча шаардын тарыхый бөлүктөрүнүн чегинен сырткары өзүнчө туура келүүчү тилкелеринде байкалган.

- Шаардык курамдын классикалык модели бар (концентрикалык, сектордук, көп ядерлүү), өсүүнүн толкундуу модели, шаардын социалдык-экономикалык курамынын динамикалык модели Дж. Форрестер тарабынан иштелип чыккан үч подсистемадан турат (ишкер чөйрө, турак-жай фонд жана калк). Модель калктын иш менен алектенүүсүн божомолдоо динамикасын жана узак интервалдардагы материалдык фонддордун эскиришин аныктайт. Автор тарабынан иштелип чыккан динамикалуу үч деңгээлдүү модель Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн тарыхый-теоретикалык мыйзамдуулуктарына негизделген. Бул болсо чакан шаарларды өнүктүрүүнүн бир катар божомолдоо концепцияларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берген.

Исфананын архитектуралык-мейкиндик курамын өнүктүрүүнүн божомолдоо концепциясы. Аталган чакан шаардын заманбап шаар куруу документтеринин жоктугуна, б.а. ген.пландын байланыштуу АДКР таяныч планды иштеп чыгуунун иштелип чыккан схемасынын негизинде түзүлгөн. Андан ары үч компоненттүү анализ усулу менен Исфананын өнүктүрүүнүн тарыхый территориалдык–мейкиндик өзгөчөлүктөрү аныкталган, болжол менен бул шаарды X к. шаар менен салыштыршат, айрым бир табылган нерселерге ылайык орто кылымдагы Асбаникат шаарынын калдыктары боюнча курулуш иштери жүргүзүлгөн деп белгиленет. Учурда шаарчанын территориясы заманбап курулуштар менен салынган. Архитектуралык-композициондук анализдин жыйынтыктары көрсөткөндөй, шаардын абалы гипертрофирленген, башкы композициондук октору чектен чыккан, бул болсо жалпысынан шаардын жайгашуу абалын тастыктап турат. Шаардын батыш бөлүгү түз регулярдуу түйүнгө ээ, борбордук бөлүгү аморфтук, түндүк-чыгыш тарабында аз суулуу дайранын нугу өтөт, ошону менен жаңы жээктик территорияны түзүүгө өбөлгө болот. Чакан шаардын территориясынын компакттуулугун эске алуу менен берилген чакан шаардын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрүн эске алынып, үч компоненттүү усулдун негизинде эксперименталдык долбоорлоонун сунуштары иштелип чыккан. Чакан шаардын архитектуралык мейкиндигин аймактын этнорегионалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жаңы маалыматтык-агартуу мекемелери, жээк бойлой үзгүлтүксүз этнопарктар, маданий-көңүл ачуу парктары менен толтуруу сунушталган.

Геопластикалык морфология менен Гүлчө чакан шаарын өнүктүрүүнүн архитектуралык-мейкиндик божомолдоо концепциясы. Татаал ландшафттык кесилиш архитектуралык-мейкиндик өнүктүрүүнүн концепциясын чечүүдө оң жакка багыт алыш керек, анткени ал Орто Азиялык континенттин колоритинде этноархитектуралык симбиоздо табигый түрдө берилет. Территориалдык – мейкиндик мүнөздөмө сызыктуу – курамдык өнүгүүгө ээ. Божомолдук концепциялар жана эксперименталдык долбоорлоолор шаардык чөйрөнүн этномаданий мейкиндигинин келечектүү моделин берилген аймактын жаратылыш ресурстарын жана ландшафттык – территориалдык курамын эффективдүү колдонуу менен камсыз кылышы керек. Концепцияны иштеп чыгуу процессинде территориалдык–мейкиндик өзгөчөлүктөрү аныкталган, андан ары мейкиндик-территориалдык, социалдык-инфракурамдык өнүгүү үчүн долбоорлук-практикалык негиздеме катарында райондук борбордун таяныч планынын схемасы иштелип чыккан. Үч компоненттүү усулдун негизинде архитектуралык-композициондук шаар куруу келбетин байытууну көздөгөн өзгөчө архитектуралык, архитектуралык – ландшафттык эксперименталдык долбоорлор сунушталган.

Кочкор-Ата чакан шаарынын архитектуралык-мейкиндик курамын өнүктүрүүнүн божомолдоо концепциясы. Аталган чакан шаар Кыргызстандын түштүк регионундагы жаркын этно-өнүгүп келе жаткан шаарлардын бири. Бул шаарды өнүктүрүүнүн архитектуралык концепциясы башка шаарчалардыкындай эле үч негизги компоненттер менен өз ара тыгыз байланышкан: территориалдык – мейкиндик курамы объекттерди социалдык –

инфракурам менен камсыздоо менен, иштелип чыккан мекемелер жана жаңы маалыматтык-агартуу комплекстери ж.б., жетишпеген маданий-тиричилик борборлору архитектуралык – композициондук элементтер менен иштелип чыгышы менен чечилген. Архитектуралык-божомолдоо модели инновациялык шаар куруунун инструменти болушу мүмкүн, анткени алар долбоорлук иштер үчүн зарыл болгон илимий – теоретикалык жана практикалык база кызматын аркарышы мүмкүн жана чакан шаарларды башкарууда жана пландоодо оптималдуу чечимдерди кабыл алуу маселечин чечет.

Концепциянын мазмуну архитектуралык-мейкиндикти өнүктүрүүнү долбоорлоонун жана моделдөөнүн жаңы ыкмаларын ачат жана негиздейт. Өнүгүүнүн архитектуралык-мейкиндик концепциясын ишке ашыруу үчүн ар бир чакан шаар боюнча эксперименталдык этно-долбоорлук сунуштар иштелип чыккан, ал долбоорлор этномаданий ыкма менен симбиоздо социалдык-маданий инфракурамды ачат жана толуктайт.

Берилген иште чакан шаарлардын архитектуралык – мейкиндик курамын өнүктүрүүнүн үч компоненттүү усулдун негизинде иштелип чыккан божомолдоо концепциялардын жардамы менен аларды өнүктүрүү жолун сунуштоо каралган: архитектуралык – мейкиндик (территорияны өнүктүрүү), социалдык – инфракурамдык (байланыштар өнүктүрүү) жана архитектуралык – композициондук (чакан шаарлардын даана архитектуралык келбети).

Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн архитектуралык-мейкиндик регионалдык, профилдик жана архитектуралык-композициондук өзгөчөлүктөрү шаардык мейкиндикти модернизациялоо үчүн фундаменталдуу негиз болуп эсептелет.

2. Үч компоненттүү анализдин негизинде Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн «Динамикалык моделин» иштелип чыгып, андан ары божомолдоо концепциялар түзүлгөн.

3. Кочкор-Ата, Айдаркен, Таш-Көмүр, Майлуу-Суу, Кара-Көл, ж.б. шаарларынын мисалында «Энерго-өнүктүрүүчү шаарларды» өнүктүрүүнүн архитектуралык-мейкиндик божомолдоо концепциясы түзүлгөн.

4. «Аморфтук-тарыхый курам» менен Исфана, Өзгөн, Кара-Суу ш. ж.б. өнүктүрүүнүн архитектуралык-мейкиндик божомолдоо концепциясы түзүлгөн.

5. «Гео-пластикалык морфология» менен Кербен, Араван, Гүлчө шаар жана райондорун өнүктүрүүнүн архитектуралык-мейкиндик божомолдоо концепциясы түзүлгөн.

КОРУТУНДУЛАР

Берилген иште жүргүзүлгөн изилдөө чакан шаарларды архитектуралык-мейкиндик өнүктүрүүнү негиздөө жана бул процесстин мыйзам ченемдүүлүгүн илимий дифференцирлөөгө мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөндөгүдөй теоретикалык корутундуларды чыгарылган:

1. Кыргызстандын түштүк регионундагы шаарлардын пайда болушунун тарыхый-теоретикалык базасы, чакан шаарлардын түптөлүү этаптары каралган, жаңы жети этаптуу модеон аныкталган.

2. Чакан шаарлар мейкиндик-территориалдык белгилери боюнча системалыштырылган жана классификацияланган.

3. Разработанные схемы опорных планов малых городов Жалал-Абад, Баткен жана Ош областтарындагы чакан шаарлардын таяныч пландарынын иштелип чыккан схемалары Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын территориалдык параметрлерин аныктоого мүмкүндүк берди.

4. Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн теоретико-методологиялык көйгөйлөрү анализденген жана илимий жалпыланган.

5. Ар бир изилденүүчү шаарды түптөөнүн концептуалдык модели сунушталган, жаратылыш-климаттык, тарыхый-маданий шарттарды жана этно-эстетикалык ыкманы эске алуу менен архитектуралык-шаар куруу объекттери чечилген.

6. Архитектуралык-шаар курууну өнүктүрүү мейкиндик-территориалдык курамды трансформациялоону, көчөлөрдү кайра пландоодо өзгөрүүчү шарттарга жараша социалдык инфракурамды адаптациялоону, жаңы жолдорду салууну, жаңы өнөр-жай, илимий-агартуучу, паркттык, турак-жай аймактарды түзүүнү жана архитектуралык композицияны жаңылоону чагылдырат.

7. Чакан шаар – компакттуу, ачык, өнүккөн архитектуралык-мейкиндик компоненттери менен динамикалуу жасалма-табигый система.

Диссертациялык иште Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарларды өнүктүрүүнүн жана илимий-практикалык көйгөйү, архитектуралык-мейкиндик концепциясынын регионалдык өзгөчөлүктү түптөөнүн маанилуу маселеси чечилген.

БАСЫЛЫП ЧЫККАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Искендеров У. Ж. «Архитектура» адисти боюнча билим берүүдө жана окуу процессинде компьютердик технологияларды колдонуу [Текст] / У. Ж. Искендеров // КМКТАУ жарчысы, Чыг. №3 (33). – Бишкек, 2011. – Б. 195–200.

2. Искендеров У. Ж. Ландшафттык архитектура: шаардын микроклиматын өнүктүрүү жана сактоо. [Текст] / У. Ж. Искендеров // КМКТАУ жарчысы, Чыг. № 1 (35). – Бишкек, 2012. – Б. 28–32.

3. Искендеров У. Ж. Кыргызстандын түштүгүндөгү шаарлардын классификациясы жана көчүрүү системасы. [Текст] / У. Ж. Искендеров // КМКТАУ жарчысы, Чыг. №2 (36) – Бишкек, 2012. – Б. 12–20.

4. Искендеров У. Ж. Шаар курууну божомолдоонун заманбап усулдары [Текст] / У. Ж. Искендеров // Тажик Республикасындагы архитектурадагы, курулуштагы жана билим берүүдөгү заманбап тенденциялар // ЭИПК матер.– Душанбе: ТТУ, 2014. – Б. 64–67.

5. Искендеров У. Ж. Бишкек шаарын өнүктүрүүнүн шаар куруу божомол-концепциясы. [Текст] / У. Ж. Искендеров // Салттар жана заманбап көйгөйлөр // Борбордук Азиянын өлкөлөрүнүн маданияты жана илими Эл аралык илимий эмгектердин жыйындысы – Душанбе, 2014. – Б. 84–91.

6. Искендеров У. Ж. Кыргызстандын түштүгүндөгү шаарлардын божомолдоо модели [Текст] / У.Ж. Искендеров // Глобалдык интеграциянын шартында архитектура жана курулуш // ТЭИПК эмгектери– Алматы: КазУТУ, 2015. – Б. 157–159.

7. Искендеров У.Ж. Көчмөндөрдүн шаарларын изилдөөнүн көйгөйлөрү [Текст] / Д. Д. Омуралиев, У.Ж. Искендеров // КМКТАУ жарчысы, Чыг. № 4(58) – Бишкек, 2017. – Б. 40–47.

8. Искендеров У. Ж. Разработка архитектурно-прогнозной модели малых городов южного региона Кыргызстана [Текст] / У.Ж. Искендеров, Д. Д. Омуралиев. КМКТАУ жарчысы, Чыг №4 (58) – Бишкек, 2017. – С. 34–39.

9. Искендеров У. Ж. Теоретико-методологиялык базис градостроительного анализа [Текст] / Омуралиев Д. Д., Искендеров У. Ж. // Междунар. Науч. журн.: Тенденции развития науки и образования / Вып. № 38. – Самара РФ, 2018. – С. 75–79.

10. Искендеров У. Ж. Пространственно-территориальное развитие районного центра Гульча [Текст] / Искендеров У. Ж // Известия ВУЗов Кыргызстан. Вып. № 6 – Бишкек, 2018. – С. 22–26 с.

11. Искендеров У. Ж. Theoretical – methodological basis of the town – planning analysis [Текст] / Д. Д. Омуралиев., У. Ж. Искендеров // Междунар. науч. журн.: Theoretical & Applied Science // Вып. № 05 (61) / Philadelphia USA, 2018, – С. 359–365.

12. Искендеров У. Ж., Жанры градостроительного анализа [Текст] / У. Ж., Искендеров Д. Д. Омуралиев // Междунар. науч. журн.: Тенденции развития науки и Образования. Вып. № 38. – Самара РФ, 2018. – С. 72–75.

13. Искендеров У. Ж. Концепция развития малого города Кочкор-Ата [Текст] / У.Ж. Искендеров // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Вып. № 9. – Бишкек: Изд-во научных журналов, 2018. – С. 27–31.

14. Искендеров У.Ж. Концепция города Исфана [Текст] / У.Ж. Искендеров // Сборник МНПФ Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства. – Казань, 2018. – С. 551–555.

Искендеров Уланбек Жолдошбековичтин «Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык-шаар куруу өнүгүүсү» деген темадагы 05.23.20 – Архитектуранын тарыхы жана теориясы, тарыхый-архитектуралык мурастарды реставрациялоо жана реконструкциялоо адистиги боюнча архитектуранын кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын
КЫСКАЧА ТАРЖЫМАЛЫ

Багыттоочу сөздөр: архитектуралык мейкиндик өнүгүүсү, этнорегиондук ыкма, архитектуралык долборлоо, моделдештирүү, социалдык инфраструктура, динамикалык модель, прогноздук концепция, архитектуралык мейкиндиктин анализи.

Изилдөө объектиси: Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектуралык мейкиндик өнүгүүсү.

Изилдөө предмети: Чакан шаарлардын мейкиндик территориялык структурасын, социалдык инфраструктурасын жана архитектуралык композициялык жактарын камтып турган архитектуралык мейкиндик структурасы

Изилдөөнүн максаты: Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын өзгөрүү принциптерин динамикалык архитектура-мейкиндик моделине таянып теориялык жактан негиздөө.

Изилдөөнүн усулдары: теориялык моделдоо, түзмө-түз байкоо, архитектура-мейкиндик ажыратуунун ыкмалары, чийме, аналитикалык усул, салыштырма-структуралык ажыратуу, эксперименттик долборлоо.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана алардын жаңылыгы: Илимий иштерди жана адабий жазма булактарды талдоо аркылуу бул диссертацияда Кыргызстандын түштүк регионундагы территориялык мейкиндик өнүгүүсү жети бөлүктөн турган тарыхый баскычтары аныкталган. Жаңы табылган аналитикалык информациялык материалдар чакан шаарлардын мейкиндик жактан өсүү маселелерин аныктоого жана чечүүгө усул болот. Чакан шаарлардын аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бирге аларды архитектуралык-мейкиндик анализдөөнүн ыкмалары иштелип чыккан. Андан ары изилдөөнүн натыйжасына таянып, Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлар үчүн үч деңгээлдеги динамикалык модель түзүлгөн, ал чакан шаарлардын жакынкы мезгилде архитектура-мейкиндик өнүгүү процессин аныктоочу «прогноздук концепцияны» иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк жаратат.

Колдонуу даражасы: архитектуралык кесипкөйчүлүктү жогорку деңгээлге көтөрүүгө багытталган, изилдөөнүн жыйынтыктары жеке жана мамлекеттик ишканаларда иштеген архитекторлордун кесипкөйлүк деңгээлин жогорулатууга көмөк болот; прогноздук моделдер, архитектура-мейкиндикти анализдөөнүн жыйынтыктары, таяныч пландоонун түзмөлөрү Кыргызстандын башка чакан шаарларын да долборлоого ылайыктуу; Кыргызстандын түштүк регионундагы чакан шаарлардын архитектура-мейкиндик түзүлүшүн калыптандыруу үчүн иштелип чыккан теориялык уюткулар «Архитектура» кесиби адистиги боюнча бакалавр жана магистирлерди окутуп, даярдап чыгарууда колдонулган.

Колдонуу чөйрөсү: Архитектуралык долборлоо, Шааркуруу жана архитектура тарыхы, Долборлоо теориясы жана методологиясы, Архитектуранын футурологиясы жана прогностикасы.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Искендерова Уланбека Жолдошбековича
«Архитектурно-градостроительное развитие малых городов южного региона
Кыргызстана», представленной на соискание ученой степени кандидата
архитектуры по специальности 05.23.20 – Теория и история архитектуры,
реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия**

Ключевые слова: архитектурно-пространственное развитие, этно-региональный подход, архитектурное проектирование, социальная инфраструктура, динамическая модель, прогнозная концепция, архитектурно-пространственный анализ

Объект исследования: является архитектурно-пространственное развитие малых городов южного региона Кыргызстана.

Предметом исследования являются архитектурно-пространственная структура малых городов с выделением территориально-пространственной структуры, социально-инфраструктурной и архитектурно-композиционных аспектов развития.

Цель работы: теоретически обосновать принципы преобразования малых городов южного региона Кыргызстана с выявлением динамической архитектурно-пространственной модели.

Методы исследования: теоретическое моделирование, проведение натурных обследований, приемы архитектурно-пространственного анализа и последующего обобщения, графоаналитическое моделирование, структурно-сравнительный анализ, экспериментальное архитектурно-градостроительное проектирование.

Полученные результаты исследования и их новизна: В работе на основе анализа литературных источников и научных трудов определены исторические этапы территориально-пространственного развития малых городов южного региона Кыргызстана, состоящая из 7-периодов. Новые аналитико-информационные материалы служат базой определения и выявления пространственных проблем развития малых городов. Разработаны методы архитектурно-пространственного анализа малых городов с учетом региональных особенностей местности. Далее на основе полученных результатов построена динамическая 3-х уровневая модель формирования малых городов южных регионов Кыргызстана, которая дает возможность создать «Прогнозные концепции» архитектурно-пространственного развития малых городов южного региона Кыргызстана, с учетом местных особенностей.

Практическая значимость исследования:

- в возможности практического использования результатов исследования в совершенствовании архитектурной деятельности в частных и госучреждениях;
- разработанные схемы опорных планов, результаты архитектурно-пространственного анализа, прогнозные модели могут быть использованы при проектировании других малых городов Кыргызстана и других сходных регионов;
- разработанные теоретические основы архитектурно-пространственной организации на примере южных городов Кыргызстана использованы в учебном процессе при подготовке бакалавров и магистров по направлению «Архитектура».

Область применения: Реальное, экспериментальное и учебное архитектурно-градостроительное проектирование; учебные дисциплины История градостроительства и архитектуры, Теория и методология проектирования, Футурология и прогностика в архитектуре.

SUMMARY

Dissertations Iskenderova Ulanbeka Zholdosbekovicha «Architecturally - town-planning development of small cities of southern region of Kyrgyzstan», the scientific degree of the candidate of architecture presented on competition on a specialty 05.23.20 — the Theory and architecture history, restoration and reconstruction of historyc and architectural heritage

Keywords: modern architecture and town-planning, architecturally-town-planning development, the ethno-regional approach, architecturally-town-planning modeling, a social infrastructure, dynamic model, prediction the concept, the architecturally-spatial analysis

Subject of research: architecturally-town-planning and formation of small cities of southern region of Kyrgyzstan.

The of work: scientifically to prove value of architecturally-town-planning development of small cities to reveal features of development to make optimum architecturally-city forming a basis of a small city.

Research methods: the System approach, leans against processes of town-planning analyses received as a result research historic-evolutionary, social and economic, natural-ecological, spatially-geographical, territorially-economic, structurally planning, ethno-regional and aesthetics -town-planning bases in a combination with grapfoanalytical modelling method.

The received results of research and their novelty: For the first time schemes of territorial development of small cities of southern region of Kyrgyzstan are revealed. Schemes of basic plans of 16 small cities which serve scientifically - design - practical basis for the further architecturally-town-planning development design-practice are made and architecturally-town-planning concepts are offered

The practical importance of research:

- In possibility of practical use of results of research in perfection of architecturally-town-planning activity in private and state institutions;
- The monography edition on town-planning of cities of Kyrgyzstan which can contain the information-illustrative material having certain value for the further studying is represented expedient;
- The developed basic plans, town-planning analyses, forecasting models can be used at designing of other small cities of Kyrgyzstan;
- The developed theoretical bases of the architecturally-town-planning organization on an example of southern cities of Kyrgyzstan are used in educational process by preparation of bachelors and masters in a direction to preparation "Architecture".

Use degree: the received results promote to development of new architecturally-town-planning concepts for other regions of Kyrgyzstan.

Scope: Architecturally-town-planning designing, Architecturally-town-planning prototyping, Futurology and prognostic in architecture, preparation of experts, etc.

ИСКЕНДЕРОВ УЛАНБЕК ЖОЛДОШБЕКОВИЧ

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУНДАГЫ ЧАКАН ШААРЛАРДЫН
АРХИТЕКТУРАЛЫК ШААР КУРУУ ӨНҮГҮҮСҮ**

Адистиги **05.23.20** – Архитектуранын тарыхы жана теориясы, тарыхый-
архитектуралык мурастарды реставрациялоо жана реконструкциялоо

Архитектуранын кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Редактор *А.Б. Аманкулова*

Басмага кол коюлган 27.05.2019.

Формат 60x84 1/16. Көлөм 1,25 шарт.бас.б.

Офсеттүү кагаз. Нускасы 100 даана. Буйрутма 715

Н. Исанов ат. Кыргыз мамлекеттик курулуш,
транспорт жана архитектура университети.

«Авангард» окуу-басма борбору
720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч. 34, б